

**„Jubileusz 25-lecia utworzenia Centrum Dziedzictwa Przyrody Górnego Śląska”
objęty patronatem honorowym Wojciecha Saługi – Marszałka Województwa Śląskiego
Seminarium jubileuszowe
„Idea ochrony przyrody w służbie demokratycznego społeczeństwa
– wczoraj, dziś i jutro”.
Katowice, 16 maja 2018 r., Sala Sejmu Śląskiego**

**Mirosław Syniawa
Chorzów**

Z DZIEJÓW OCHRONY PRZYRODY NA GÓRNYM ŚLĄSKU

Streszczenie

Pierwotnie referat ten miał nosić tytuł „Historia ochrony przyrody na Górnym Śląsku”, ponieważ jednak historią ochrony przyrody zajmowałem się dotąd jedynie tam, gdzie wiązała się z przyrodnikami, których biografie brałem na warsztat, a sam temat wydał mi się zbyt obszerny, by wyczerpać go w półgodzinnym referacie, zamiast „Historii ochrony przyrody na Górnym Śląsku” zaproponowałem tytuł „Z dziejów ochrony przyrody na Górnym Śląsku”. Tytuł taki wskazuje, że nie będzie tu żadnego pretendującego do miana syntezy rysu historycznego, a raczej szereg luźno powiązanych informacji ukazujących rozwój ochrony przyrody w krajach, do których Górny Śląsk należał w określonych okresach historycznych. Ponieważ dotąd horyzontem moich zainteresowań był koniec II wojny światowej, ograniczam się tu do wydarzeń sprzed roku 1945.

Zorganizowana i wsparta określonymi przepisami prawnymi ochrona przyrody ma historię stosunkowo krótką. Nim taka ochrona się pojawiła, chroniono pewne, zwykle nieliczne elementy przyrody ze względów religijnych i gospodarczych, a królowie i arystokraci, chroniąc określone gatunki zwierząt, chronili przede wszystkim swoje przywileje łowieckie. Wyrażna zmiana w stosunku człowieka do przyrody jako całości zaczęła się uwidaczniać chyba dopiero pod koniec XVIII w. Gdy w XVII w. Robert Hooke (1635-1703) pisał: „*W dawnych wiekach było wiele innych gatunków stworzeń, których obecnie nie potrafimy znaleźć*” [HOOKE, 107, s. 291], sugerowana w tej wypowiedzi myśl, że któryś ze stworzonych przez Boga gatunków mógł wymrzeć, uznawano za herezję. Sto lat później możliwość wymarcia całych gatunków – i to przy współudziale człowieka – wydawała się znacznie bardziej prawdopodobna. Wybitny przyrodnik, leśnik i ornitolog, dyrektor akademii leśnictwa w Dreissigacker w Turynii Johann Matthäus Bechstein (1757-1822) pisał: „*Wyniszczenie jakiegokolwiek gatunku zwierząt nie przystoi nam, ludziom, którzy chcemy uważać się za kulturalnych*” [MOEWES, 1921].

W czasach Bechsteina odwiedzili Górny Śląsk dwaj przyrodnicy, o których wspomina się w niemal każdym opracowaniu dziejów ochrony przyrody. W 1790 roku był tu Johann Wolfgang Goethe (1749-1832), spod pióra którego w roku 1803 wyszło zdanie: „*Jeżeli przyrodnik domaga się prawa do swobodnego badania i obserwowania przyrody, nakłada też na siebie obowiązek zapewnienia praw przyrodzie*” [GOETHE, 1836]. Zdanie to jednak, przez współczesnych Goethego traktowane w najlepszym razie jako zgrabny *bon mot* i szybko zapomniane, częściej przytacza się dopiero od niedawna, zapewne dlatego, że ochronę przyrody, tak jak wszystkie inne dziedziny ludzkiej aktywności, nobilituje długa historia i sławni pionierzy.

Dwa lata po Goethem Górny Śląsk odwiedził Alexander von Humboldt (1769-1859), któremu przypisuje się pierwsze użycie terminu „*pomniki przyrody*” [np. SZAFER, 1965, s. 57]. Jako „*monumens de la nature*” pojawiły się one w drugim tomie pierwszej części jego relacji z podróży po Ameryce Południowej przy opisie ogromnej albicji (*Albizia saman* F. Muell., zwana czasem drzewem Humboldta) z rodziny bobowatych [HUMBOLDT, 1819, s. 59]. Termin ten nie przyjął się jednak

wówczas i powrócił do łask dopiero na początku XX w. za sprawą Hugona Conwentza, o którym będzie mowa niżej. Do tego to wcale nie Humboldt użył go jako pierwszy. Już kilkanaście lat wcześniej w powieści „Atala” użył go François-René de Chateaubriand (1768-1848) [CHATEAUBRIAND, 1801, s. 185], a Stanisław Żeleński-Boy w swoim przekładzie tej powieści użył terminu „*pomnik natury*” [CHATEAUBRIAND, [1928], s. 91]. Jednak również i Chateaubriand nie był pierwszy, gdyż terminu „*monumens de la nature*” użył przed nim w roku 1780 Georges-Louis Leclerc, hrabia de Buffon (1707-1788) [BUFFON, 1780, s. 27]. Nie wiadomo zatem, od kogo właściwie Adam Mickiewicz zaczerpnął nazwę „*pomniki*” na określenie starych drzew w czwartej księdze wydanego w roku 1834 „Pana Tadeusza”:

Pomniki nasze! ileż co rok was pożera

Kupiecka, lub rządowa, moskiewska siekiera! [MICKIEWICZ, 1834, s. 145].

Najbardziej prawdopodobne wydaje się, że Mickiewicz jako romantyk czytał Chateaubrianda, choć Humboldta i Buffona też tak do końca nie da się wykluczyć.

Szukając wczesnych początków refleksji ekologicznej wśród przyrodników śląskich można natknąć się na pochodzącego z Bierutowa koło Oleśnicy Theophila Erdmanna Nathhorsta (1734-1804), ucznia Karola Linneusza. W swojej dysertacji „*Flora Monspeliensis*” – pierwszym opracowaniu flory okolic Montpellier w południowej Francji, w którym została zastosowana systematyka Linneusza – pisał on o spustoszeniach, jakie w tamtych stronach czynili miłośnicy botaniki i studenci medycyny: „*Ponieważ tak wielu często tam przybywało i zbierało najrzadsze rośliny, dało to ten skutek, że miejsce to zostało w znacznym stopniu ogołocone z niektórych gatunków*”. [NATHHORST, 1756, s. 3].

Wątek przyrodników jako głównej przyczyny zaniku niejednego rzadkiego gatunku pojawiał się w dziejach śląskiego przyrodznawstwa niejednokrotnie. Często odkrywca stanowiska takiego gatunku nieświadomie unicestwiał je, np. zasuszając w zielniku wszystkie znalezione okazy. Taki był prawdopodobnie los jedyne go znanego z obszaru dzisiejszej Polski stanowiska himantoglossum cuchnącego (*Himantoglossum hircinum* (L.) Spreng.) koło Osiecznicy na Dolnym Śląsku, które odkrył lekarz Johann Friedrich Eschenbach (1757-1813) [ALBERTINI, 1826], a także los jedyne go górnośląskiego stanowiska zarazy niebieskiej (*Orobanche purpurea* Jacq.) w Półwsi pod Opolem, które odkrył aptekarz August Fincke (1805-1873) [FIEK, 1881, s. 342].

Posiadacze zielników zwykle najbardziej cenili rośliny ładne i rzadkie. Jak pisze Jacek Drobik: „*W zielnikach roślin naczyniowych stosunkowo częste są następujące gatunki: rzadkie w skali kraju lub regionu, rośliny o interesującej biologii lub atrakcyjnym wyglądzie, taksony krytyczne i trudne do oznaczenia okiem nieuzbrojonym oraz, niestety, gatunki chronione lub ginące; zaś niemal nieobecne – wszelkie rośliny kolczaste oraz gatunki najpowszechniej występujące. Prawdopodobnie najrzadziej zasuszaną krajową rośliną jest pokrzywa zwyczajna (Urtica dioica)*” [DROBIK, 2007, s. 252].

Nim na dobre zaczęto chronić przyrodę w takim sensie, w jakim pojmujemy to dziś, Ślązacy poprzez język niemiecki poznali terminy „*ochrona zwierząt*” (*Tierschutz*) w roku 1837, „*ochrona ptaków*” (*Vogelschutz*) w roku 1858, „*ochrona drzew*” (*Baumschutz*) w roku 1870 i „*ochrona przyrody*” (*Naturschutz*) w roku 1871. Wprowadzili je pastor Christian Adam Dann (1758-1837), zoolog Constantin Wilhelm Lambert Gloger (1803-1863), leśnik Heinrich Christian Burekhardt (1811-1879) i preparator Philipp Leopold Martin (1815-1885) [zob. PIECHOCKI, 2010, s. 46]¹. Dwaj z nich – Gloger i Martin – to Ślązacy.

¹ R. Piechocki podaje, że pojęcia „*Naturschutz*” jako pierwszy użył w roku 1888 berliński kompozytor i zasłużony działacz na polu ochrony przyrody Ernst Friedrich Karl Rudorff (1840-1916). Pojęcie to jednak już kilkanaście lat wcześniej zostało użyte przez Philippa Leopolda Martina, a z Rudorffem wiąże się użyte przez niego po raz pierwszy w roku 1897 pojęcie „*Heimatschutz*” (ochrona stron ojczytych, ochrona małych ojczyzn).

Gloger [zob. SYNIAWA, 2006, s. 114-115] był Górnoszlazakiem z Kaziszki koło Karłowic Wielkich w powiecie grodkowskim. Po ukończeniu studiów pracował w Gimnazjum św. Macieja we Wrocławiu, a od roku 1843 mieszkał w Berlinie, gdzie żył bez stałych dochodów, przy niewielkim wsparciu ze strony Muzeum Zoologicznego. Przez wiele lat bezskutecznie starał się o prawne uregulowanie ochrony ptaków, pisząc o ich znaczeniu dla gospodarki w prasie codziennej i fachowej oraz w wydawanych przez siebie broszurach. Dzięki trzyletniemu stypendium Ministerstwa Rolnictwa opracował projekt ustawy o ochronie ptaków, nad którym jednak nigdy nie podjęto żadnych dalszych prac.

Martin [zob. MARTIN, L., MARTIN, P., 1886] pochodził z leżącego koło Bolesławca Godnowa. W dziedzinie preparowania okazów przyrodniczych był samoukiem. W młodych latach podróżował po Ameryce Południowej, później pracował w różnych muzeach i prywatnych kolekcjach. Jego najważniejszym dziełem była trzypięciotomowa „*Praktyka historii naturalnej*” (*Die Praxis der Naturgeschichte*, Weimar 1869-82). Terminu „ochrona przyrody” (*Naturschutz*) użył w opublikowanym w latach 1871-72 w łowieckim czasopiśmie „*Der Waidmann*” cyklu artykułów „*Rzesza Niemiecka i międzynarodowa ochrona zwierząt*” [MARTIN, 1871-72].

Podkreślane przez wspomnianego wyżej Glogera względy gospodarcze przesądziły o tym, że jako pierwsze prawną ochroną zostały objęte ptaki. W roku 1868 podczas generalnego zjazdu niemieckich rolników i leśników, który odbywał się w Wiedniu, nadradca leśny baron Carl Heinrich Edmund Freiherr von Berg (1800-1874) w imieniu sekcji leśnej przedstawił propozycję rezolucji, która brzmiała następująco:

„Zjazd niemieckich rolników i leśników postanawia zlecić swojemu szanownemu Prezydium podjęcie w jego imieniu działań u wszystkich niemieckich rządów, by objęte zostały odpowiednią ustawową ochroną wszystkie zwierzęta pożyteczne dla rolnictwa i leśnictwa, a następnie zawarto z poszczególnymi rządami spoza Niemiec międzynarodowe traktaty” [WILLFORT, 1869, s. 108].

Najprawdopodobniej skutek tej właśnie rezolucji powstała jedna z pierwszych regulacji prawnych dotyczących ochrony zwierząt, jakie obowiązywały na Górnym Śląsku. Była to wprowadzona na obszarze Austro-Węgier „*Ustawa z 30 kwietnia 1870 roku dotycząca ochrony ptaków pożytecznych dla rolnictwa*” [GESETZ VOM 30. APRIL 1870, BETREFFEND DEN SCHUTZ DER FÜR DIE BODENKULTUR NÜTZLICHEN VÖGEL]. Dzieliła ona ptaki na trzy grupy – wykazy gatunków względnie rodzajów z poszczególnych grup były załącznikami do ustawy. W grupie A znalazły się dwa rodzaje i piętnaście gatunków szkodliwych dla rolnictwa: orły, sokół wędrowny, białozór, kobuz, drzemlik, kania ruda, kania czarna, jastrząb zwyczajny, krogulec zwyczajny, błotniaki, puchacz, srokosz, dzierzba czarnoczelna, sroka zwyczajna, kruk, czarnowron i wrona siwa. Ptaki te można było zabijać i łapać przez cały rok, dozwolone było też zabieranie ich jaj i niszczenie ich gniazd. Do wykazu B trafiło 19 gatunków i jeden rodzaj ptaków częściowo żywiących się owadami: pustułka zwyczajna, trzmielojad zwyczajny, paszkot, kwiczoł, gąsiorek, sójka, orzechówka, grubodziób, jer, szczygieł, czyż zwyczajny, kulczyk, dzwonec, makolągwa, rzepołuch, wróbel zwyczajny, mazurek, trznadla, gil zwyczajny i krzyżodziób świerkowy. Ptaki z tej grupy za pisemnym zezwoleniem lokalnych władz i zgodą właściciela terenu można było zabijać i łapać od 1 września do 31 stycznia. Grupę C stanowiło 40 gatunków i 11 rodzajów ptaków zjadających głównie owady, myszy i inne szkodniki: myszołów zwyczajny i włochaty, puszczyki, lelek zwyczajny, jerzyki, jaskółki, kraska, dudek, pełzacz leśny, kowalik zwyczajny, strzyżyk, stumieniówka, świerszczak zwyczajny, wodniczka, trzcinniczek zwyczajny, słowik rdzawy, słowik szary, piegża, kapturka, cierniówka, lutniczka, jarzębatka, zaganiacz zwyczajny, świstunka leśna, piecuszek, pleszka, kopciuszek, rudzik, podróżniczek, mysikróliki, kłaskawki, płochacz pokrzywnica, sikory, pliszki, świergotki, drozd śpiewak, drożdżik, kos zwyczajny, drozd obrożny, modrak, nagórnik zwyczajny, wilga zwyczajna, muchołówki, gawron, kawka, szpak zwyczajny, zięba zwyczajna, skowronki, dzięcioły, krętogłów zwyczajny, kukułka. Łapanie i zabijanie ptaków z tej grupy dozwolone było w wyjątkowych przypadkach od 1 września do

31 stycznia za pisemnym zezwoleniem lokalnych władz i zgodą właściciela terenu. Zabronione było masowe łapanie ptaków z tej grupy, a także zabieranie jaj i niszczenie gniazd ptaków z grup B i C.

Pierwszym chroniącym zwierzęta przepisem prawnym obowiązującym w pruskiej części Śląska był ustęp 13 paragrafu 360 kodeksu karnego Rzeszy Niemieckiej [GESETZ, BETREFFEND DIE REDAKTION DES STRAFGESETZBUCHES, s. 197] z dnia 15 maja 1871 roku:

„Grzywnie do marek stu pięćdziesięciu albo karze aresztu ulega, kto publicznie lub w sposób zgorzzenie budzący, dręczy złośliwie zwierzęta lub brutalnie się z nimi obchodzi” [KODEKS KARNY RZESZY NIEMIECKIEJ, s. 146].

Jak jednak słusznie zauważa Günter Zwanzig [ZWANZIG, 1987, s. 19], przepis też miał na celu raczej chronienie ludzi przez drastycznymi widokami, niż ochronę zwierząt. Więcej możliwości w tym obszarze przyniosła dopiero *„Ustawa o policji polnej i leśnej”* z 1 kwietnia 1880 roku [DAS FELD-UND FORST-POLIZEIGESETZ VOM 1. APRIL 1880], w której § 34 głosił:

„Grzywnie do tysiąca pięciuset marek (w tekście oryginalnym: stu pięćdziesięciu marek) albo karze aresztu do jednego tygodnia ulega, kto poza przypadkami, przewidzianymi w § 368 L. 2 ustawy karnej narusza rozporządzenia policyjne, wydane ku ochronie pożytecznych lub ku tępieniu szkodliwych zwierząt bądź roślin” [USTAWA O POLICJI POLNEJ I LEŚNEJ Z 1 KWIETNIA 1880 R.].

Paragraf ten znalazł zastosowanie w rozporządzeniu policyjnym prezydenta Rejencji Opolskiej z dnia 3 kwietnia 1882 roku [POLIZEI-VERORDNUNG VOM 3. APRIL 1882], gdzie czytamy w § 18:

„Karze zgodnej z § 34 Ustawy o policji polnej i leśnej z 1 kwietnia 1880 roku (150 marek lub areszt) podlega również ten, kto któreś z niżej wymienionych zwierząt:

podróżniczek, rudzik, słowik, pokrzewka, pleszka, białorzytka, kląskawka, pliszka, świergotek, strzyżyk, wilga, mysikrólik, sikora, trznadel, zięba, makolągwa, czyż, szczygieł, kowalik, dudek, skowronek, lelek, szpak, kawka, gawron, kraska, muchołówka, kukulka, dzięcioł, krętogłów, myszółów i sowy z wyjątkiem puchacza

zabija albo łapie.

Pod groźbą takiej samej kary zabronione jest zabieranie jaj i piskląt, jak również niszczenie gniazd wymienionych wyżej ptaków.

To samo odnosi się też do wszelkich przygotowań do łapania tych zwierząt, a w szczególności do nastawiania sieci, sidła, pułapek, potrzasków, klatek i nasmarowanych lepem patyków”.

Tym sposobem również w pruskiej części Górnego Śląska – przynajmniej teoretycznie – objęto ochroną cały szereg gatunków ptaków, choć widać, że jest ich znacznie mniej, niż w ustawie austro-węgierskiej, a i samo rozporządzenie przygotowano mniej starannie (brak nazw łacińskich mógł być przyczyną błędnej identyfikacji gatunków).

Pod rozporządzeniem podpisany był ówczesny prezydent Rejencji Opolskiej Robert von Zedlitz-Trützschler (1837-1914), o którym będzie jeszcze mowa niżej.

Nowe przepisy były witane z radością przez coraz liczniejsze towarzystwa ochrony zwierząt. Najstarszym takich towarzystwem na Górnym Śląsku było towarzystwo powstałe w roku 1855 w Opolu [STATUTEN DES THIERSCHUTZ-VEREINS ZU OPPELN]. W roku 1879 powstało Towarzystwo Ochrony Zwierząt w Katowicach [protokoły z posiedzeń tego towarzystwa zachowały się w zespole 2164/0 w Archiwum Państwowym w Katowicach], a w latach 80. XIX wieku działało też Towarzystwo Ochrony Zwierząt w Gliwicach [GENERAL-VERSAMMLUNG DES THIERSCHUTZ-VEREINS], na czele którego stał nadburmistrz Gliwic Alfred Kreidel. Te lokalne towarzystwa połączone były w powstałym w roku 1877 Śląskim Związku Ochrony Zwierząt (Schlesischer Tierschutzverband) z siedzibą we Wrocławiu. Dopiero w roku 1929 towarzystwa górnośląskie odłączyły się, tworząc Oberschlesischer Tierschutzverband [BRINKMANN, 1929; DER 50. VERBANDSTAG DES SCHLESISCHEN TIERSCHUTZES IN HINDENBURG, 1929]. Na jego czele stanął pochodzący z Ostenfelde w Dolnej Saksonii nauczyciel raciborskiego gimnazjum Matthias Brinkmann (1879-1969) [zob. SYNIAWA, 2008], obok którego w skład zarządu weszli pochodzący z Siedlimowa

w Wielkopolsce nauczyciel Gustav Eisenreich (1867-1945) [zob. SYNIAWA, 2006, s. 77-78], który pracował wówczas w Wyższej Szkole Realnej w Katowicach, i pochodzący z Wierzbic koło Nysy Constantin Jitschin (1877-1941) [zob. SYNIAWA, 2006, s. 154-155], policjant, a także założyciel i kierownik Stacji Ochrony Ptaków w Prószkowie.

Po wspomnianej wyżej „*Ustawa o policji polnej i leśnej*” kolejnym krokiem w dziedzinie ochrony ptaków była niemiecka „*Ustawa dotycząca ochrony ptaków*” z 22 marca 1888 roku [GESETZ, BETREFFEND DEN SCHUTZ VON VÖGELN, VOM 22 MÄRZ 1888]. Ustawa ta nie wyszczególniała ptaków objętych ochroną, wskazywała natomiast obszary, w których jej przepisy nie miały zastosowania. Ochrona nie obejmowała drobiu będącego prywatną własnością, ptaków łownych wymienionych w prawodawstwie poszczególnych krajów związkowych, dziennych ptaków drapieżnych z wyjątkiem pustulek, puchaczy, dzierzb, krzyżodziobów, wróbli, grubodziobów, krukowatych, dzikich gołębi, łysek i kokoszek, czapli, nurogęsi, mew wysiadujących jaja w głębi łądu, kormoranów, nurów i perkozów dwuczubych.

Ukoronowaniem działań rozpoczętych w roku 1868 przez zjazd niemieckich rolników i leśników było podpisanie 19 marca 1902 roku w Paryżu międzynarodowej konwencji o ochronie ptaków pożytecznych dla rolnictwa [HERMAN, 1907, s. 225-232]. Pod konwencją znalazły się podpisy przedstawicieli Austro-Węgier, Niemiec, Belgii, Hiszpanii, Francji, Grecji, Luksemburga, Monako, Portugalii, Szwecji i Szwajcarii. Rzeczpospolita Polska ratyfikowała tę konwencję w roku 1932 [OŚWIADCZENIE RZĄDOWE Z DNIA 21 LIPCA 1932 R.]. Zachowała ona swą ważność do roku 1950, gdy została zastąpiona międzynarodową konwencją o ochronie ptaków [FERRERO-GARCÍA, 2013].

W czasie, gdy kształtowała się międzynarodowa konwencja o ochronie ptaków pożytecznych dla rolnictwa, dojrzywały już też projekty ochrony przyrody w znacznie szerszym zakresie. 30 sierpnia 1898 roku na forum pruskiego parlamentu poseł i zarazem nauczyciel w Gimnazjum św. Ducha we Wrocławiu, pochodzący w Lippstadt w Westfalii Wilhelm Wetekamp (1859-1945) [zob. LEŃKOWA, 1977, s. 63] wystąpił z propozycją utworzenia w Niemczech parków narodowych wzorowanych na parkach amerykańskich [WETEKAMP, 1901]. Głos ten przeszedł bez echa, dużo większym echem odbił się natomiast przekazany kilka lat później przez Hugona Conwentza (1855-1922) [zob. MOEWES, 1922] ministrowi do spraw wyznaniowych, oświatowych i zdrowotnych obszerny, liczący 207 stron memoriał „*Zagrożenie pomników przyrody i propozycje ich zachowania*” [CONWENTZ, 1904]. Conwentz sprecyzował w nim znaczenie pojęcia „pomnik przyrody”, przedstawił zagrożenia dla takich pomników wynikające z jednej strony z niewiedzy i braku świadomości, a z drugiej z działalności gospodarczej człowieka, następnie zaś ukazał, w jaki sposób można by chronić je zaczynając od osób prywatnych i stowarzyszeń, angażując władze gminne i powiatowe, a kończąc na instytucjach państwowych i współpracy międzynarodowej.

Urodzony na gdańskim przedmieściu Święty Wojciech Conwentz, uczeń Heinricha Roberta Goepperta (1800-1884), od roku 1879 był dyrektorem mieszczącego się w gdańskiej Zielonej Bramie Zachodniopruskiego Muzeum Prowincjonalnego. W roku 1900 pod tytułem „*Forstbotanisches Merkbuch*” wydał katalog pomników przyrody ówczesnych Prus Zachodnich [CONWENTZ, 1900]. Dzieło to było kontynuowane i do roku 1907 w tej samej serii ukazały się opracowania dotyczące Pomorza, Hessen-Nassau, Szlezwiku-Holsztynu i Hanoweru.

Szukając przyrodnika, który opracowałby do tej serii Karkonosze, Conwentz wysłał egzemplarz swojej książki Theodorowi Schube (1860-1934) [zob. SYNIAWA, 2006, s. 332-334]. Urodzony we Wrocławiu Schube, nauczyciel we wrocławskim Gimnazjum na Zwingerze, od roku 1889 kustosz Zielnika Śląskiego, był idealnym kandydatem do takiej pracy. On też został faktycznym pionierem nowoczesnej ochrony przyrody na Śląsku. Podczas nie kończących się wędrówek po śląskiej ziemi nie mógł nie zauważyć tego, o czym już była mowa wcześniej – że jednymi z groźniejszych wrogów rzadkich gatunków roślin są właściciele zielników. Widział też, jak rodzima flora ubożeje w miarę rozwoju rolnictwa, leśnictwa i przemysłu, jednak jako skromny nauczyciel gimnazjalny bez wsparcia

ze strony jakiejś instytucji mógł zrobić niewiele (dziś bez żadnego wsparcia byłby zresztą w takim samym położeniu). Z pewnością nawiązałby współpracę z Conwentzem, jednak w tym samym czasie ówczesny nadprezydent Prowincji Śląskiej książę Hermann von Hatzfeldt-Trachenberg (1848-1933) zwrócił się do prezesa Śląskiego Towarzystwa Kultury Ojczyściej, profesora Richarda Förstera (1843-1922), w sprawie opracowania śląskiego odpowiednika „*Forstbotanisches Merkbuch*”. Ten z kolei zwrócił się w tej sprawie do Schubego.

Schube wziął się z zapałem do pracy i już wkrótce za pośrednictwem starostw powiatowych zaczął rozsyłać leśnikom, właścicielom majątków ziemskich, naczelnikom urzędów, duchownym i kierownikom szkół liczącą 3 tysiące pytań ankietę. Samo rozesłanie ankiet zajęło wiele czasu, jednak dzięki nim Schube zebrał ogromną ilość użytecznych informacji. Kolejnym etapem pracy były wycieczki, podczas których sporządzał dokumentację fotograficzną. W lutym 1902 wygłosił we wrocławskim ratuszu pierwszą ilustrowaną przezroczami prelekcję poświęconą śląskim pomnikom przyrody. W tym samym roku w czasopiśmie Śląskiego Towarzystwa Kultury Ojczyściej ukazał się artykuł poświęcony wstępnym pracom nad książką „*Waldbuch von Schlesien*”. Sama książka ukazała się w roku 1906 [SCHUBE, 1906].

Nadmierna samodzielność Schubego spowodowała, że Hugo Conwentz zaczął mu okazywać lekceważenie. W pierwszym roczniku „*Beiträge zur Naturdenkmalpflege*” napisał o „*Waldbuch von Schlesien*”: „Z inicjatywy ministra rolnictwa, domen i lasów Śląskie Towarzystwo Kultury Ojczyściej wydało opracowane przez profesora doktora Schube dziełko o godnych uwagi drzewach Śląska. Jeśli nawet książeczka ta nie wychodzi naprzeciw idei inwentaryzowania pomników przyrody, to nadaje się jednak do tego, by zwrócić uwagę na pomniki przyrody Śląsku, a poprzez to zachęcać do opieki nad nimi i domagać się jej”. [CONWENTZ, 1910 a, s. 22]

W roku 1906 memoriał Conwentza przyniósł oczekiwany skutek – 22 października minister do spraw wyznaniowych, oświatowych i zdrowotnych, którym był wówczas Ślązak ze Świdnicy Conrad von Studt (1838-1921), powołał do życia Państwowy Urząd Opieki nad Pomnikami Przyrody w Prusach (Staatliche Stelle für Naturdenkmalpflege in Preussen) i opublikował zasady, na jakich miała się opierać jego działalność [GRUNDSÄTZE FÜR DIE WIRKSAMKEIT DER STAATLICHEN STELLE FÜR NATURDENKMALPFLEGE IN PREUSSEN]. Na jego czele stanął Conwentz, a siedzibą stało się Zachodniopruskie Muzeum Prowincjonalne w Gdańsku. Naukowym pracownikiem pomocniczym urzędu został urodzony w roku 1881 w Gdańsku-Siedlcach Willy Günther, który w roku 1905 uzyskał we Wrocławiu stopień doktora filozofii na podstawie „*Przyczynków do anatomii mirtowców ze szczególnym uwzględnieniem krwawnicowatych*” [zob. GÜNTHER, 1905] i przez kolejny rok był asystentem w Ogrodzie Botanicznym Uniwersytetu Wrocławskiego.

Nie wiadomo, jakie były oczekiwania Schubego w związku z powstaniem wspomnianego urzędu. Faktem jest, że nie otrzymał żadnej związanej z tym faktem propozycji i prawdopodobnie wskutek tego przeszedł poważne załamanie nerwowe. Nie będąc w stanie prowadzić zajęć, w połowie roku szkolnego 1906/07 musiał wziąć półroczny urlop zdrowotny. W roku 1907 wszedł w skład powołanego do życia 23 października tegoż roku przez nadprezydenta Prowincji Śląskiej Śląskiego Prowincjonalnego Komitetu Ochrony Pomników Przyrody [CONWENTZ, 1910 b, s. 92-93]. Na jego czele jako przewodniczący stanął sam nadprezydent Robert von Zedlitz-Trützschler, wcześniej prezydent Rejencji Opolskiej, o którym była już mowa, a komisarzem został urodzony w Dobrodzieniu Górnoślązak, profesor Georg Gürich (1859-1938) [zob. SYNIAWA, 2006, s. 125-128]. W skład komisji weszli też nadburmistrz Wrocławia Georg Bender, rządowy radca budowlany Hans Breisig, prezes Śląskiego Towarzystwa Kultury Ojczyściej profesor Richard Förster, starszy lasomistrz Ernst Hellwig, profesorowie Uniwersytetu Wrocławskiego Fritz Frech, Carl Hintze, Willy Kükenthal, Siegfried Passarge i Ferdinand Albin Pax, adwokat i pierwszy prezes Stowarzyszenia Śląskich Ornitologów Paul Kollibay z Nysy, krajowy radca budowlany Bernhard Lau, dyrektor Śląskiego Muzeum Przemysłu Artystycznego i Starożytności we Wrocławiu Karl Masner, prezes Śląskiej

Komisji Generalnej Wilhelm Peltzer, książę Wiktor II Amadeusz von Ratibor, starosta Prowincji Śląskiej Karl Hermann von Richthofen, dyrektor Wyższego Urzędu Górniczego Kurt Schmeisser, radca ziemski Gotthardt Schober, przewodniczący Komisji Prowincjonalnej hrabia Georg von Stosch, starosta Górnych Łużyc Karl von Wiedebach und Nostitz-Jänkendorf i wreszcie Schube – jedyny nauczyciel gimnazjalny w tym dostojnym gronie.

Gdy w roku 1910 Georg Gürich odszedł do Instytutu Kolonialnego w Hamburgu, jego miejsce w komitecie zajął pochodzący z Sondershausen w Turynii zoolog Carl Zimmer (1873-1950) [zob. CONWENTZ, 1912, s. 170; RENSCH, 1952], gdy zaś ten w roku 1912 został honorowym profesorem w Monachium, zastąpił go Wrocławianin Ferdinand Albert Pax (1885-1964) [zob. BRANDES, 1966].

W roku 1912 działało już na Śląsku pięć lokalnych komitetów ochrony pomników przyrody – w Legnicy, Jeleniej Górze, Zgorzelcu, Nysie i Gliwicach [CONWENTZ, 1912, s. 170-171]. Komitet w Nysie obejmował swoją działalnością okolice Nysy. Na jego czele jako przewodniczący stał nadburmistrz Max Warmbrunn, a komisarzem był radny Nave. Komitet w Gliwicach działał na obszarze Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego, jego przewodniczącym był nadburmistrz Gliwic Hermann Mentzel, zaś komisarzem pochodzący z Tillingen w Dolnej Saksonii nauczyciel w Wyższej Szkole Realnej w Gliwicach doktor Otto Karl Friedrich Crull (1862-po 1927) [zob. CRULL OTTO KARL FRIEDRICH].

W roku 1913 Crulla na stanowisku komisarza zastąpił Gustav Eisenreich, o którym była już mowa wyżej [zob. CONWENTZ, 1914, s. 330]. Funkcję tę pełnił przez 20 lat. Za jego czasów miała miejsce nowelizacja „*Ustawy o policji polnej i leśnej*” z roku 1880. Nowelizacja z 8 lipca 1920 roku zmieniła brzmienie § 34 na: „*Odpowiedzialny minister i władze policyjne niższego szczebla mogą wydawać rozporządzenia dla ochrony zwierząt, roślin i obszarów przyrody chronionej, jak również dla tępienia szkodliwych zwierząt i roślin, w tym również na wybrzeżu morskim i wodach terytorialnych. Naruszenie tych rozporządzeń będzie karane grzywną do stu pięćdziesięciu marek lub aresztem*” [GESETZ ZUR ÄNDERUNG DES FELD- UND FORSTPOLIZEIGESETZES VOM 1. APRIL 1880. VOM 8. JULI 1920]. W oparciu o tę nowelizację ówczesny minister rolnictwa, domen i lasów Ramm wraz z ministrem nauki, sztuki i oświaty ludowej Beckerem wydali rozporządzenie [POLIZEIVERORDNUNG VOM 31. MAI 1921/ROZPORZĄDZENIE POLICYJNE Z 30-GO MAJA 1921], które poza tym, że obejmowało ochroną całoroczną i okresową wiele gatunków ptaków, co miało miejsce już wcześniej, brało pod opiekę również owady (niepylak apollo, niepylak mnemozyna, modliszka zwyczajna), gady (żółw błotny), ssaki (popielica szara, koszatka leśna, żołądnica europejska, orzesznica leszczynowa, bóbr europejski, norka europejska) i rośliny (pióropusznik strusi, długosz królewski, wszystkie gatunki widłaków, cis pospolity, ostnica Jana, lilia złotogłów, obuwik pospolity, kruszczyk rdzawoczerwony, wawrzynek wilczełyko, kotewka orzech wodny, mikołajek nadmorski, pomocnik baldaszkowy, kwitnące niebiesko goryczki i zimozioł północny).

Wykazy te umożliwiły wydanie przez Państwowy Urząd Opieki nad Pomnikami Przyrody w Prusach pierwszych atlasów chronionych roślin i zwierząt (m. in. atlas „*Geschützte Pflanzen Preussens*”, który w latach 1921-26 wydano trzykrotnie).

Władze lokalne były zobowiązane do ochrony gatunków zamieszczonych w wykazach, mogły jednak poszerzać zakres ochrony o kolejne gatunki. Tak właśnie uczynił – najprawdopodobniej na wniosek Eisenreicha – pochodzący z Raciborza prezydent Rejencji Opolskiej Alfons Proske (1881-1950) rozporządzeniem z 19 lutego 1927 roku [POLIZEIVERORDNUNG BETR. DEN SCHUTZ VON PFLANZENARTEN IM REGIERUNGSBEZIRK OPPELN]. Na poszerzonej liście widniały odtąd również obrazki płamiste, cebulica dwulistna, wszystkie storczyki oprócz kukułki płamistej i kukułki szerokolistnej, zawilec wielkokwiatowy, przylaszczka pospolita, wszystkie gatunki kokoryczy, wszystkie gatunki rosiczek, aldrowanda pęcherzykowata, tłustosz pospolity, wszystkie gatunki zaraz i wężymord stepowy.

Eisenreich był nadal komisarzem, gdy władzę w Niemczech przejęli w roku 1933 narodowi socjaliści i gdy 24 listopada tego samego roku została uchwalona „Ustawa o ochronie zwierząt” [TIERSCHUTZGESETZ VOM 24. NOVEMBER 1933]. Poprzedziło ją rozporządzenie ówczesnego prezydenta Prus Hermanna Göringa z 16 sierpnia 1933 roku wprowadzające bezwzględny zakaz wiwisekcji [UEKOETTER, 2006, s. 56], po niej zaś w roku 1934 uchwalone zostało nowe, wprowadzające (choć nie dla wszystkich) wiele ograniczeń prawo łowieckie [SCHWENKEL, 1935]. Dokonania III Rzeszy na polu ochrony zwierząt i ochrony przyrody były z pewnością pod wieloma względami imponujące, jednak na ich ocenę nie może nie wpływać świadomość tego, że po zapewnieniu daleko idących praw zwierzętom i po wprowadzeniu zakazu doświadczeń na zwierzętach w tym samym państwie wyjęto spod prawa dużą część społeczeństwa i dopuszczono do dokonywania eksperymentów na ludziach.

Z dniem 31 grudnia 1933 roku Eisenreich został przez nazistów odsunięty od spraw ochrony przyrody, a jego miejsce zajął najpierw pochodzący z Wrocławia Herbert Lindner (1888-1974) [zob. ANGERER I IN., 1969], wówczas starszy inspektor podatkowy w Raciborzu, gdy zaś ten z powodu nadmiaru obowiązków zrezygnował z tej funkcji, jego miejsce w czerwcu 1934 roku zajął pochodzący z Prudnika zoolog Karl Schubert (1902-1934) [SZCZODROK, 1935]. Obowiązki komisarza pełnił jednak bardzo krótko, gdyż zmarł 13 grudnia tego samego roku [DRESCHER, 1935, s. V].

Po jego śmierci na stanowisko komisarza ochrony pomników przyrody powołano pochodzącego z Królewskiej Huty nauczyciela Huberta Kotziasa (1892-1941) [SYNIAWA, 2006, s. 186-187], który już w roku 1928 pisał o tym, co jest niezbędne dla skutecznej ochrony przyrody w powiecie bytomskim [KOTZIAS, 1928], a od roku 1933 kierował rozgłośnią gliwickiej radiostacji. Za czasów Kotziasa weszła w życie długo oczekiwana „Ustawa Rzeszy o ochronie przyrody” z 26 czerwca 1935 roku (REICHSNATURSCHUTZGESETZ VOM. 26. JUNI 1935), a jego funkcja z dotychczasowego komisarza ochrony pomników przyrody została przemianowana na komisarza ochrony przyrody. W oparciu o nową ustawę utworzone zostały trzy rezerваты: Staw Nowokuźnicki koło Prószkowa (Der Neuhammerteich bei Proskau), Torfowisko Większyckie (Das Wiegschützer Moor) i Wapienna Góra koło Kietrza (Höhe 285,5 Kalkberg bei Katscher). Zaczęto też brać pod uwagę możliwość objęcia w formie rezerwatów innych obszarów, m. in. Ligockiej Góry (Ellguther Steinberg) koło Ligoty Dolnej, źródlisk Dramy koło Kępczowic i Bażańskiego Wrzosowiska (Wacholder Heide) koło wsi Bażany [KOTZIAS, 1935]. Na obszarze tego ostatniego rezerwat utworzono 12 grudnia 1939 roku [WILK, 1943].

W roku 1936 Kotzias popadł w niełaskę i pozbawiony został pełnionych dotychczas funkcji, a jego miejsce zajął pochodzący z Bernterode w Turynii nauczyciel Franz Pfützenreiter (1888-1968) [PAWLIŃSKI, 2004], od 1934 roku dyrektor bytomskiego muzeum. Pełnił on obowiązki komisarza ochrony przyrody do początków 1945 roku.

Gdy w części Górnego Śląska należącej do Niemiec wchodziła w życie „Ustawa Rzeszy o ochronie przyrody”, w części należącej do Polski podobna ustawa obowiązywała już od ponad roku [USTAWA Z DNIA 10 MARCA 1934 R. O OCHRONIE PRZYRODY]. Pierwszym ciałem, które zamierzało zająć się ochroną przyrody w polskiej części Górnego Śląska, był powstały 18 marca 1926 roku w Katowicach Śląski Komitet Ochrony Przyrody [CEBULSKI, 1926]. Komitet ten założyli trzej nauczyciele – Alojzy Cebulski (1896-1928), Jan Franciszek Skiba (1872-1957) i Ryszard Jójko (1890-1953)². Już wkrótce został on przekształcony w Górnośląską Delegaturę Państwowej Rady Ochrony Przyrody. „Działalność jej – jak pisał w roku 1929 Andrzej Czudek – była jednak w znacznej mierze krępowana kolegialnym charakterem tej organizacji, brakiem ściśle określonego programu, wreszcie brakiem odpowiednich funduszy. Ażeby praca mogła się rozwijać, należałoby moim zdaniem, utworzyć przy

² Biogramy całej trójki znajdują się w przygotowywanym drugim tomie biograficznego słownika przyrodników śląskich.

Województwie osobny referat ochrony przyrody, a dopiero wtedy powołać Komisję jako ciało doradcze” [CZUDEK, 1929, s. 1].

Na barkach cytowanego wyżej Andrzeja Czudka (1901-1968) [zob. SYNIAWA, 2007], który był najpierw pracownikiem technicznym w Biurze Konserwatora Okręgowego w Katowicach, a następnie asystentem i kustoszem w Muzeum Śląskim w Katowicach, przez całą dekadę, tj. w latach 1929-39, spoczywały sprawy ochrony przyrody w Województwie Śląskim. Podsumowaniem jego pracy był opublikowany w roku 1938 wykaz pomników przyrody, cennych pod względem przyrodniczym obszarów i godnych ochrony gatunków fauny i flory w polskiej części Górnego Śląska [CZUDEK, 1938]. Nie udało się, niestety, utworzyć za jego czasów w Województwie Śląskim żadnego rezerwatu – jedynym powstałym wówczas obszarem przyrody chronionej był półrezerwat na Baraniej Górze obejmujący obszar 386,26 ha.

Inicjatorem urzędowej ochrony przyrody w międzywojennej Czechosłowacji, której przypadły mniej więcej te same obszary Górnego Śląska, jakie znajdują się obecnie w granicach Republiki Czeskiej, był pochodzący z miasteczka Golčův Jeníkov w powiecie Havlíčkův Brod Rudolf Maximovič (1886-1963) [zob. STEJSKAL, 2006]. W roku 1922 został on mianowany przez Ministerstwo Szkolnictwa i Oświaty Narodowej generalnym konserwatorem państwowej służby ochrony przyrody i pomników przyrody. W Czechosłowacji nie udało się wprawdzie w tamtym okresie uchwalić ustawy o ochronie przyrody (ustawa taka powstała dopiero w roku 1956, zob. ZÁKON ZE DNE 1. SRPNA 1956 O STÁTNÍ OCHRANĚ PŘÍRODY), jednak Maximovič, wykorzystując możliwości, jakie dawały inne akty prawne, doprowadził do powstania całego szeregu rezerwatów. Do roku 1938 było ich 113 w Czechach, 29 na Morawach i Śląsku oraz 18 na Słowacji.

Po wybuchu II wojny światowej na całym obszarze Śląska w zakresie ochrony przyrody obowiązywało prawo niemieckie. Obszary Górnego Śląska należące przed wojną do Czechosłowacji tak jak obszary należące do Polski zostały przyłączone do III Rzeszy – Śląsk Opawski znalazł się w granicach Kraju Sudetów, a Zaolzie włączono do Rejencji Katowickiej. Do Rejencji tej włączono też powiat cieszyński oraz powiat bielski z przyłączonym do niego powiatem bialskim i zachodnią częścią powiatu wadowickiego. Prawo niemieckie obowiązywało też w powiatach utworzonych na przyłączonych do Rejencji Katowickiej terenach małopolskich: Blachownia, Zawiercie, Będzin, Olkusz, Chrzanów i Żywiec (od 1941 roku: Blachstädt, Warthenau, Bendsburg, Ilkenau, Krenau i Saybusch). W każdym z nowych powiatów utworzono powiatowy urząd ochrony przyrody (Kreisnaturschutzstelle) [BESTELLUNG DER KREISBEAUFTRAGTEN FÜR NATURSCHUTZ]. Urzędy te działały jeszcze w 1944 roku, a w niektórych przypadkach nawet do początków roku 1945. Koniec II wojny światowej otworzył nowy rozdział w dziejach ochrony przyrody na Górnym Śląsku, który trzeba będzie dopiero napisać.

LITERATURA

ALBERTINI, J. B. v. 1826. Verzeichniss der in der Oberlausitz wachsenden Orchideen. W: Neues Lausitzisches Magazin. Bd. 5, s. 509-515

ANGERER, F. X., PRIEHÄUSSER, G., STROH, A., WOLF, H. 1969. Herbert Lindner, ein Leben für die Forschung in Schlesien und im Bayerischen Wald. W: Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg. Bd. 109, s. 183-191.

BESTELLUNG DER KREISBEAUFTRAGTEN FÜR NATURSCHUTZ. 1941. W: Amts-Blatt des Regierungspräsidenten in Kattowitz. Stück 18, s. 82.

BRANDES, C.-H. 1966. Ferdinand Pax (30.12.1885-11.9.1964), Nachruf und Bibliographie. W: Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau. Bd. 11, s. 7-28.

BRINKMANN, M. 1929. Der Tierschutz in Oberschlesien. W: Der Oberschlesier. Jahrg. 11. Nr 8, s. 511-514.

- CEBULSKI, A. 1926. Powstanie Śląskiego Komitetu Ochr. Przyrody w Katowicach. W: Ochrona Przyrody. Zesz. 6, s. 142-143.
- CHATEAUBRIAND, F.-R. D. 1801. Atala, ou les Amours de deux sauvages dans le désert. Chez Migneret, imprimeur, et à l'ancienne Librairie de Dupont. A Paris.
- CHATEAUBRIAND, F.-R. D. [1928]. Atala; René; Ostatni z Abenserażów. Tł. i wstępem opatrzył Boy [-Żeleński]. Nakł. Drukarni św. Wojciecha. Poznań (Dilecta. Literatura Francuska, t. 1).
- CONWENTZ, H. 1900. Forstbotanisches Merkbuch: Nachweis der beachtenswerten und zu schützenden urwüchsigen Sträucher, Bäume und Bestände im Königreich Preussen. I. Provinz Westpreussen. Gebrüder Borntraeger. Berlin.
- CONWENTZ, H. 1904. Die Gefährdung der Naturdenkmäler und Vorschläge zu ihrer Erhaltung. Denkschrift, dem Herrn Minister der geistlichen, Unterrichts- und Medizinal-Angelegenheiten überreicht. Gebrüder Borntraeger. Berlin.
- CONWENTZ, H. 1910 a. Bericht über die Staatliche Naturdenkmalpflege in Preussen im Jahre 1906. W: Beiträge zur Naturdenkmalpflege. Bd. 1. Gebrüder Borntraeger. Berlin, s. 1-54.
- CONWENTZ, H. 1910 b. Bericht über die Staatliche Naturdenkmalpflege in Preussen im Jahre 1907. Tamże. Bd. 1. Gebrüder Borntraeger. Berlin, s. 55-156.
- CONWENTZ, H. 1912. Organisation der Naturdenkmalpflege in Deutschland. Tamże. Bd. 2. Gebrüder Borntraeger. Berlin, s. 169-178.
- CONWENTZ, H. 1914. Bericht über die sechste Konferenz für Naturdenkmalpflege in Preussen. Berlin, am 5. und 6. Dezember 1913. Tamże. Bd. 3. Gebrüder Borntraeger. Berlin, s. 325-434.
- CRULL OTTO KARL FRIEDRICH, Personalbögen. Z: Deutsches Institut für Internationale Pädagogische Forschung, Archiv der Bibliothek für Bildungsgeschichtliche Forschung in Berlin.
- CZUDEK, A. 1929. Osobliwości i zabytki przyrody Województwa Śląskiego. Nakładem Państwowej Rady Ochrony Przyrody. Kraków [Państwowa Rada Ochrony Przyrody, nr 19].
- CZUDEK, A. 1939. Ochrona przyrody w Województwie Śląskim. Nakładem Państwowej Rady Ochrony Przyrody. Kraków [Państwowa Rada Ochrony Przyrody, nr 49].
- DAS FELD- UND FORST-POLIZEIGESETZ VOM 1. APRIL 1880. Mit Erläuterungen von Dr. P. Daude, Staatsanwalt am Oberlandesgericht in Marienweder. Verlag von H. W. Müller. Berlin.
- DER 50. VERBANDSTAG DES SCHLESISCHEN TIERSCHUTZES IN HINDENBURG. 1929. W: Oberschlesien im Bild. Nr 26 (28.6.1929).
- DRESCHER, E. 1935. Persönliches. W: Berichte des Vereins Schlesischer Ornithologen. 20 Jahrg., s. IV-V.
- DROBIK, J. 2007. Zielnik i zielnikoznawstwo. PWN. Warszawa.
- FERRERO-GARCÍA, J. J. 2013. The International Convention for the Protection of Birds (1902): A Missed Opportunity for Wildlife Conservation? W: Ardeola 60 (2), s. 385-396.
- FIEK, E. 1881. Flora von Schlesien preussischen und österreichischen Antheils, enthaltend die wildwachsenden, verwilderten und angebauten Phanerogamen und Gefäss-Cryptogamen. J. U. Kern's Verlag (Max Müller). Breslau.
- GENERAL-VERSAMMLUNG DES THIERSCHUTZ-VEREINS. 1887. W: Der oberschlesische Wanderer. Jahrg. 59. Nr. 29 (4. Febr. 1887).
- GESETZ, BETREFFEND DEN SCHUTZ VON VÖGELN, VOM 22 MÄRZ 1888. W: Gesetz-Blatt 1888. Berlin, zu haben im Kaiserlichen Post-Zeitungsamt. Nr. 13, s. 11-114.
- GESETZ, BETREFFEND DIE REDAKTION DES STRAFGESETZBUCHES für den Norddeutschen Bund als Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich. W: Reichs-Gesetzblatt 1871. Berlin, zu haben im Kaiserlichen Post-Zeitungsamt. Nr. 24, s. 127-205.
- GESETZ VOM 30. APRIL 1870, BETREFFEND DEN SCHUTZ DER FÜR DIE BODENKULTUR NÜTZLICHEN VÖGEL. W: Gesetz- und Verordnungs-Blatt für das Kronland Herzogthum Ober- und Nieder-Schlesien. Jahrgang 1870. Druck von Anton Pawlitschkek. Troppau, s. 160-166.

GESETZ ZUR ÄNDERUNG DES FELD- UND FORSTPOLIZEIGESETZES VOM 1. APRIL 1880. VOM 8. JULI 1920. W: Preussische Gesetzsammlung. Jahrg. 1920, nr 43, s. 437.

GOETHE, J. W. 1836. *Recht und Pflicht*. W: Goethe's sämtliche Werke, Bd. 5. Tétot Frères. Paris, s. 376.

GRUNDSÄTZE FÜR DIE WIRKSAMKEIT DER STAATLICHEN STELLE FÜR NATURDENKMALPFLEGE IN PREUSSEN. 1906. W: Beiträge zur Naturdenkmalpflege. Bd. 1. (1910). Gebrüder Borntraeger. Berlin, s. 42-44.

GÜNTHER, W. 1905. *Lebenslauf*. W: Beiträge zur Anatomie der Myrtifloren mit besonderer Berücksichtigung der Lythraceae. Inaugural-Dissertation. Paul Förster, Buchdruckerei. Breslau, s. (41).

HERMAN, O. 1907. *The International Convention for the Protection of Birds Concluded in 1902; and Hungary. Historical Sketch*. Victor Hornyánszky court printer. Budapest.

HOOKE, R. 1705. *The Posthumous Works*. Printed by Sam. Smith and Benj. Walford, (printers to the Royal Society) at the Princes Arms in St. Paul's Church-yard. London.

HUMBOLDT, A. v. 1819. *Voyage de Humboldt et Bonpland, première partie. Relation historique. Tome second*. Chez N. Maze, Libraire. A Paris.

KODEKS KARNY RZESZY NIEMIECKIEJ z dnia 15 Maja 1871 r. z późniejszymi zmianami i uzupełnieniami po rok 1918 wraz z Ustawą wprowadczą do kodeksu karnego dla Związku Północno-Niemieckiego (Rzeszy Niemieckiej) z dnia 31. Maja 1870 r., 1920. Przekład urzędowy Departamentu Sprawiedliwości Ministerstwa b. Dzielnicy Pruskiej. Spółka Pedagogiczna, czcionkami Drukarni Ministerstwa b. Dzieln. Pruskiej (Ustawy byłej Dzielnicy Pruskiej, tom 1). Poznań.

KOTZIAS, H. 1928. *Naturschutzaufgaben im Kreise Beuthen*. W: Aus dem Beuthener Lande. Jahrg. 5. Nr 3 (2. Febr. 1928), s. 12.

KOTZIAS, H. 1935. *Stand der Naturdenkmalpflege in Oberschlesien*. W: Der Oberschlesier. Jahrg. 17, Nr. 9, s. 549-550.

LEŃKOWA, A. 1977. *Ochrona przyrody na świecie*. W: Człowiek przeciwko sobie? Praca zbiorowa pod redakcją Antoniny Leńkowej. Instytut Wydawniczy Pax. Warszawa, s. 41-84.

MARTIN, L., MARTIN, P. 1886. *Vorwort zur dritten Auflage*, w: P. L. Martin. *Die Praxis der Naturgeschichte*. T. 1. Bernhard Friedrich Voigt. Weimar, s. V-XII.

MARTIN, P. L. 1871-72. *Das deutsche Reich und der internationale Thierschutz*. W: Der Waidmann – Blätter für Jäger und Jagdfreunde. Jahrg. 3. H. 1 (1871), s. 1-3; H. 2 (1871), s. 9-11 (Fortsetzung [2. Teil]); H. 3 (1871), s. 17-19 (Fortsetzung [2. Teil]); H. 4 (1871), s. 25-27 (Fortsetzung [4. Teil]); H. 5 (1871), s. 35-37 (Fortsetzung [5. Teil]); H. 6 (1871), s. 43-46 (Fortsetzung [6. Teil]); H. 7 (1872), s. 51-52 (Schluss [7. Teil]).

MICKIEWICZ, A. 1834. *Pan Tadeusz czyli ostatni zajazd na Litwie. Historia szlachecka z r. 1811 i 1812, we dwunastu księgach, wierszem. Tom pierwszy*. Wydanie Alexandra Jełowickiego. S popiersiem autora. Paryż.

MOEWES, F. 1921. *Bitte der Staatlichen Stelle für Naturdenkmalpflege in Preussen an unsere Jugend*. W: Zentralblatt für die gesamte Unterrichtsverwaltung in Preussen. Bd. 63, s. 147-149.

MOEWES, F. 1922. *Hugo Wilhelm Conwentz (mit einem Bildnis)*. W: Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft. Bd. 40, s. (90)-(96).

NATHHORST, T. E. 1756. *Flora Monspeliensis, quam, cum consens. experient. Fac. Medicae in Regia Academia Upsaliensi, praeside viro nobilissimo et experientissimo, Dn. Doct. Carolo Linnaeo, Equit. de Stella Polari, Archiatr. Reg. Med. et Botan. Profess. Acad. Ups. Holmiens. Petropol. Berol. Imperial. Londin. Monspel. Tolos. Florent. Socio, Speciminis Academici loco, ad publicam ventilationem defert Theoph. Erdm. Nathhorst, Germano-Silesiensis. In Auditorio Carol. Maj. die XV. Junii, Anni MDCCLVI. Excud. L. M. Höjer, Reg. Acad. Typogr. Upsaliae*.

OŚWIADCZENIE RZĄDOWE Z DNIA 21 LIPCA 1932 R. W: Dziennik Ustaw nr 67, poz. 625, s. 1323-1328.

PAWLIŃSKI, M. 2004. Pfützenreiter Franz. W: Bytomski słownik biograficzny. Towarzystwo Miłośników Bytomia. Bytom, s. 183-184.

PIECHOCKI, R. 2010. Landschaft – Heimat – Wildnis: Schutz der Natur – aber welche und warum?. Verlag C. H. Beck. München.

POLIZEI-VERORDNUNG VOM 3. APRIL 1882. W: Amts-Blatt der Königlichen Regierung zu Oppeln. Bd. 67, St. 20, s. 120-122.

POLIZEIVERORDNUNG VOM 31. MAI 1921/ROZPORZĄDZENIE POLICYJNE Z 30-GO MAJA 1921. W: Amtsblatt der Regierung zu Oppeln/Gazeta Urzędowa Rejencji Opolskiej. Jahrg. 1921, nr 39, Osobny dodatek/Sonderbeilage.

POLIZEIVERORDNUNG BETR. DEN SCHUTZ VON PFLANZENARTEN IM REGIERUNGSBEZIRK OPPELN. 1927. W: Der Naturforscher. Illustrierte Zeitschrift für das gesamte Gebiet der Naturwissenschaften, des naturgeschichtlichen Unterrichts und des Naturschutzes, mit amtlichem Nachrichtenblatt der

staatlichen Stelle für Naturdenkmalpflege in Preussen. Jahrg. 4. Verlag von Hugo Bermühler. Berlin-

Lichterfelde, s. 43-44.

RENSCH, B. 1952. Carl Zimmer †. W: Verhandlungen der Deutschen Zoologischen Gesellschaft. Jahrg. 1951, s. 454-456.

USTAWA O POLICJI POLNEJ I LEŚNEJ Z 1 KWIETNIA 1880 R., 1922. W: Ustawa o kradzieżach leśnych i Ustawa o policji polnej i leśnej. Wydanie drugie. Nakładem Ministerstwa Sprawiedliwości, Tłocznia Dziennika Poznańskiego. Warszawa-Poznań, s. 11-30.

SCHUBE T. 1906. Waldbuch von Schlesien: Nachweis der beachtenswerten und zu schützenden Bäume und Sträucher Schlesiens nebst einer Charakteristik seiner wichtigsten Holzgewächse. Verlag von Wilh. Gottl. Korn. Breslau.

SCHWENKEL, H. 1935. Der Naturschutz im Reichsjagdgesetz vom 3. Juli 1934. W: Jahreshefte des Vereins für vaterländische Naturkunde in Württemberg. Jahrg. 91, s. 73-77.

SCZODROK, K. 1935. Dr. Karl Schubert †. W: Der Oberschlesier. Band 17, nr 1, s. 59.

STATUTEN DES THIERSCHUTZ-VEREINS ZU OPPELN VOM 25. NOVEMBER 1855. W: Amts-Blatt der Königlichen Regierung zu Oppeln pro 1860. Bd. 45. Stück 14, s. 104-106.

STEJSKAL, V. 2006. Stodvacet let od narození Rudolfa Maximoviče, zakladatele moderní ochrany přírody v Československu. W: Ochrany přírody – časopis státní ochrany přírody. Roč. 61. Č. 6, s. 170-172.

SYNIAWA, M. 2006. Biograficzny słownik przyrodników śląskich. Centrum Dziedzictwa Przyrody Górnego Śląska. Katowice.

SYNIAWA, M. 2007. Skazany na zapomnienie: Andrzej Czudek. W: Przyroda Górnego Śląska. Nr 50, s. 14-15.

SYNIAWA, M. 2008. Matthias Brinkmann. Tamże. Nr 54, s. 14-15.

SZAFER, W. 1965. Zarys historii ochrony przyrody w Polsce. W: Ochrona przyrody i jej zasobów. Problemy i metody. PAN, Zakład Ochrony Przyrody. Kraków.

TIERSCHUTZGESETZ VOM 24. NOVEMBER 1933. W: Reichsgesetzblatt. Teil I. Jahrg. 1933. Nr. 132. Reichsverlagsamt. Berlin, s. 987-989.

UEKOETTER, F. 2006. The Green and the Brown: A History of Conservation in Nazi Germany. Cambridge University Press. New York.

USTAWA Z DNIA 10 MARCA 1934 R. O OCHRONIE PRZYRODY. W: Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Rok 1931. 13 kwietnia. Nr 31. Poz. 274.

WETEKAMP, W. 1901. Rede des Abgeordneten Oberlehrer Wetekamp im preussischen Abgeordnetenhaus am 30. März 1898. W: Abhandlungen herausgegeben vom Naturwissenschaftlichen Verein zu Bremen. Bd. XV, s. 258-26.

WILK, P. 1943. Die Wacholdertaler Heide im Kreise Rosenberg O/S. W: Oberschlesischer Heimatkalender für das Jahr 1944. Schlesien-Verlag. Breslau, s. 56-64.

WILLFORT, C. (Herausg.). 1869. Amtlicher Bericht über die 26. Versammlung Deutscher Land- und Forstwirthe zu Wien vom 31. August bis 5. September 1868. Druck und Commissionsverlag von Carl Gerold's Sohn. Wien.

ZÁKON ZE DNE 1. SRPNA 1956 O STÁTNI OCHRANĚ PŘÍRODY. W: Sbírka zákonů republiky Československé. Ročník 1956. Částka 21, s. 75-78.

ZWANZIG, G. W. 1987. Wertewandel in der Entwicklung des Naturschutzrechtes. W: Laufener Spezialbeiträge und Laufener Seminarbeiträge (LSB) 4, s. 15-29.